

ζει να κάνουν το κακό. *Tanto plus in illis proficit vitium ignorantia, quam in his cognitio virtutis*¹. Υπάρχει εξάλλου μια άλλη αρετή που δε δέχθηκε καθόλου ο Χοιρής και που –έχοντας δοθεί στον άνθρωπο για να απαλύνει, σε ορισμένες περιπτώσεις, την αγριότητα της αλαζονείας του, ή την επιθυμία για αυτοσυντήρηση πριν η αλαζονεία αυτή γεννηθεί– (XV), μεριδίζει το ξήλο που έχει για την καλοτέρασή του με μια έμφυτη αυτοστροφή για το θέαμα του συνανθρώπου του που υποφέρει. Δεν πιστεύω πως έχω να φοβηθώ καμία αντίρρηση αποδίδοντας στον άνθρωπο τη μόνη φυσική αρετή, την οποία αναγκάστηκε να αναγνωρίσει ο πιο φανατικός κακοτής των ανθρώπινων αρετών².

1. «Τόσο πιο χρήσιμη είναι η άγνοια της διαστοχής για τους μεν, όσο πιο χρήσιμη είναι η γνώση της αρετής για τους δε.» (Ιουστινός, II, 2, 15). Ο Ρουσό βρήκε αυτό το απόσπασμα στον Grotius, (*Le Droit de la guerre et de la paix*, II, 2, 2).

2. Όλο το απόσπασμα που ακολουθεί, μέγχι «δεν έσοχισταν παρά από αυτούς που αποτρελόν», εμφανίζεται στα *Écrits* του Ντιντερό (*Assézat-Toumoux*, IV, σελ. 101). Αυτή η απόδοση βασίζεται σε ένα απόσπασμα από τις *Confessions* VIII, σελ. 389. Αφού γράψει για την *Πλαγματοειδία* του: «έργο που ήταν του γοητού του Ντιντερό περισσότερο για το οτιοδήποτε άλλο γράφτο μου, και για το οποίο ο συμβουλές του μου ήταν πιο χρήσιμες απ' όλες», ο Ρουσό προσθέτει σε υποσημείωση:

«Την εποχή που έγραφα αυτό, δεν είχα ακόμη καμία υποψία για τη μεγάλη συνειδησία του Ντιντερό και του Έκχελ, χωρίς την οποία θα είχαν κάλλιστα αναγνωριστεί πόσο ο πρώτος καταγράφον της επιστολής μου για να δώσει στα γράμμά μου αυτόν τον σκληρό τόνο και αυτό το μέτρο ύψους, που έπαιξαν να έχουν, όταν στήριχτη με με κατεβήκα. Το κομμάτι με το φιλόσοφο που επινευματολογεί, που κλείνει τα αυτιά του για να είναι σκληρός απέναντι στα παθήματα ενός δυστυχισμένου (βλ. σελ. 104) είναι δικής του έμπνευσης, και με είχε προημενεί και με άλλα παρόμοια που δεν κατορθώσα να χρησιμοποιήσω.»

Θα έμοιαζε κατάχρηση να συμπεράνουμε πως όλο αυτό το απόσπασμα βρήκε από την πένα του Ντιντερό. Η ιδέα του οίκτου να προημενεί κάθε στοχασμό παίζει ένα γέλο ποσό σημαντικό στη σκέψη του Ρουσό, για να μπορούσε κανείς να εμφορηθεί ότι αυτός είναι ο εμπνευστής της. Κατά τ' άλλα, ξενοβόσκουμε στον πρόλογο του *Νόμισαν* την ίδια εικόνα της αναισθησίας του φιλόσοφου.

Αυτό που είναι αληθινές, είναι ότι αυτές οι ιδέες είχαν συζητηθεί πολύ από τους δύο φιλόσοφους. Η φιλία τους ήταν τόσο στενή, για τόσο πολύ καλό, που είναι δύσκολο να ξεδιαλύνουμε τι ανήκει στον έναν και τι στον άλλο.

3. Προβλέπει για τον Μαντεβίλ, απ' ό,τι αποδεικνύεται στη συνέχεια. Ολλανδός γυαλός εγκατεστημένος στην Αγγλία, ο Μαντεβίλ είναι γνωστός για το έργο του *Fable des abeilles* (1705): *La Ruche munitaire ou les citoyens deviennent honnêtes gens*. Κοινοποιώντας και βλέπει τους μοχλούς να συνδέουν την αρετή με την ευτυχία, ο Μαντεβίλ καταδεικνύει ότι οι ατομικές διαστοχές κάνουν την κοινωνική ευδαιμονία, και ότι η αρετή οδηγεί στην καυστοργή. Είχε οραματιάσει επιτυχία, και το έργο του ξεσηκώσε πολλές ατομικές απαντήσεις. Αυτό που είναι το πιο σημαντικό σ' αυτό το έργο είναι η προσοχή να διαχωρίζεται την ηθική απ' αυτό που θα αποτρεθεί αγνώστες την πολυτιμή οικονομία.

Μιλώ για τον οίκτο, προδίδεση που συμφέρει σε όντα τόσο αδύναμα και υποκείμενα σε τόσα δεινά όσα εμείς. Αρετή τόσο πιο παγκόσμια και τόσο πιο χρήσιμη για τον άνθρωπο, μας και έχουμε πριν από κάθε σκέψη, και τόσο φυσική που ακόμη και τα ζώα φανεώνουν καμιά φορά σημάδια της. Χωρίς να αναφέρουμε την τυχερότητα της μάνας για τα μικρά της και τους κινδύνους που αντιμετωπίζει για να τα προστατέψει, παρατηρούμε καθημερινά την αυτοστροφή που δείχνουν τα ζώα στο να πατήσουν ένα ζωντανό σώμα. Ένα ζώο δεν περνά δίπλα από ένα νεκρό ζώο του είδους του χωρίς απηυχία. Υπάρχουν και μερικά μέληστα που πασχίζουν ένα κάποιο είδος ταφής. Και τα λυπητερά μοναχικά των ζώων που παίζουν σε ένα σφαγείο φανεώνουν την εντύπωση από το φρικτό θέαμα. Βλέπουμε με ευχαρίστηση το δημουργό του *Μύθου των Μελισσών*¹, να είναι αναγκασιμώς να αναγνωρίσει ότι ο άνθρωπος είναι ον ποικιλικό και ευαίσθητο, και στο παρόδελγμα που δίνει, να εγκαταλείπει το ψυχρό και διαπεραστικό ύψος του, για να μας προσφέρει τη δογματική εικόνα ενός ανθρώπου εγκλειστού, που αντιλαμβάνεται έξω ένα άγριο θηρίο να αρατίζει ένα παιδί από την αγκαλιά της μάνας του, να κομματιάσει κάτω από το θανατερό του δόντι τα αδύναμα μέλη του, να ξερατίζει με τα νύχια του τα παλλόμενα σπλάχνα του. Πόσο μεγάλη ταρχή αιθάνεται ο μάστιγας αυτός ενός γεγονότος που δεν τον αφορά προσωπικά; Ποιες αγωνίες νιώθει που βλέπει και δεν μπορεί να βοηθήσει τη λυπημένη μάνα και το παιδί που ψυχορραγεί;

Είναι τέτοια η γνησία όθηση της φιλίας, ώστε προημενεί από όποια σκέψη. Είναι τόσο η δύναμη του φυσικού οίκτου, που ακόμη και τα πιο διεφθαρμένα ήθη δυσκολεύονται να τον καταλύσουν, αφού καθημερινά βλέπουμε στις θεατρικές μας παραστάσεις να συγκαίνιαται και να κλαίει για τα πάθη ενός δυστυχισμένου κάποιου που, αν ήταν στη θέση του τρέσανου, θα πολλαπλασίαζε τα βασανιστήρια του εχθρού του. Ο Μαντεβίλ ουστά αντιλήφθηκε πως, μ' όλη τους την ηθική, οι άνθρωποι δε θα ήταν τίποτα περισσότερο από τέγερτα, αν η φύση δεν τους έδινε τον οίκτο για στήνγμα του νου. Δεν είδε όμως πως από το προυν αυτό προέχονται όλες οι κοινωνικές αρετές, τις οποίες αμφισβητεί στους ανθρώπους. Κι αληθινά, τι άλλο είναι η γενναιοδομία, η ευγένεια, η ανθρωπιά αν όχι οίκτος απέναντι στους αδύνατους, στους ένοχους ή σε όλο το ανθρώπινο είδος; Ακόμη και η ευγένεια και η φιλία, αν το πάσουμε ουστά, είναι παρόντα μόνιμου οίκτου, προσηλωμένου σε μια ιδιαίτερη κατεύθυνση: γιατί όταν επιθυμούμε να

1. Βλ. τη μετάφραση του *Fable des abeilles*, II, 27-29, Λονδίνο, 1740.

μην υποφέρει κάποιος, τι άλλο σημαίνει από το ότι επιθυμούμε να είναι ευτυχής; Αν αληθεύει πως η συμπόνοια δεν είναι παρά ένα αίσθημα που μας βάζει στη θέση αυτού που υποφέρει, αίσθημα αδεσμάδι-αυτο και έντονο στον προτόγονο, ανεπτυγμένο αλλά αδύναμο στον παλιότερο άνθρωπο, αν όχι για να της προδώσει περισσότερη δύναμη; Πράγματι, η συμπόνοια θα είναι τόσο πιο έντονη όσο πιο στενά θα ταυτιστεί το ξώο θεατής με το ξώο που υποφέρει. Είναι άρα φανερό πως η ταύτιση αυτή θα πρέπει να ήταν πολύ πιο άμεση στον άνθρωπο της φύσης απ' ό,τι στον σκεπτόμενο άνθρωπο; Ο νους, αυτός είναι που γεννάει τη φιλαντία, και η σκέψη αυτή, εκείνη που τη δυναιώνει. Αυτή είναι που τον αναδιπλώνει στον εαυτό του, αυτή είναι που τον χωρίζει απ' ό,τι τον στενοχωρεί και τον θλίβει. Ο στοχασμός τον απομονώνει. Μέσα από αυτόν, στη θέα κάποιου που υποφέρει, λέει κρυφά: Εσύ μπορείς να χαθείς, εγώ είμαι ασφαλής. Μόνο οι κίνδυνοι ολόκληρης της κοινωνίας ταράζουν τον ήσυχο ύπνο του στοχαστή και τον σπώνουν από το κρεβάτι του. Μπορούν ατιμώρητα να σφάζουν το συνάνθρωπό του κάτω από το παρόθυγό του. Δεν έχει παρά να σκεπαστεί τα αυτιά του με τα χέρια του και να το συζητήσει λίγο με τον εαυτό του, για να εμποδίσει τη φύση, που μέσα του επαναστατεί, να τον ταυτίσει μ' αυτόν που δολφονογύ. Ο προτόγονος άνθρωπος δεν έχει αυτό το αξιοθαύμαστο ταλέντο. Και από έλκεψη σοφίας και λογικής, τον βέβαια και παραδίνεται απερίσκεπτα στο πρώτο αίσθημα ανθρωπιάς. Στις ταραχές, στους κινήδους των δρόμων, ο λαοντζί-κος συγκεντρώνεται, ο συντοός απομεινώνεται: Ο οχλός, οι γυναίκες της αγοράς χωρίζουν τους αντιπάλους και εμποδίζουν τους έντιμους ανθρώπους να αλληλοσφραχτούν¹.

1. Φαίνεται ότι οι δύο αγχές της ηθικής ζωής που προηγούνται της λογικής: η αγάπη του εαυτού και ο οίκτος, είναι διαφορετικής φύσης. Αλλά ο Ρουσό δεν διακονεί τελείως με το ότι μπορούν να είναι της ίδιας φύσης. Στον *Αμύλιο* θα τις συνδέσει περισσότερο: ο οίκτος απορρέει από την αγάπη του εαυτού.

«Όταν θα είναι αληθής...». Αυτό λέει ο La Rochefoucauld (*Reflexions morales*, 254). Ο Ρουσό είχε διαβάσει αυτόν τον συγγράμμα της Μαντίφ, γτε Βαζέν (βλ. *Confessions*, I, III, σελ. 112).

2. Ο Ρουσό διαχωρίζει την αγάπη του εαυτού, αίσθημα φυσικό, από τη φιλαντία, η οποία αναπτύσσεται στα πλαίσια της κοινωνίας. -βλ. σπμ. (XV), σελ. 182.

3. «Λαοντζίκος, οχλός». Ο Ρουσό δεν εννοεί αυτές τις αποδοκιμαστικές λέξεις όπως οι φιλόσοφοι, τους οποίους και καταδικάζει. Τις χρησιμοποιεί για να δείξει καλύτερα τη λάβη γενναδιωγία σε αντίθεση με τον εγωισμό των ανώτερων τάξεων.

Η θεωρία του οίκτου εξαγνίζεται ως σχήμα που προορίζεται να εξηγήσει την ηθική ανωτερότητα του λαού. Εδώ, η σκέψη του Ρουσό είναι πολύ προοδύστη. Για να αναγκαστεί τον Χολμς, ο οποίος δείχνει τον φυσικό άνθρωπο αφημένο στα πόδια του, οι

Είναι λοιπόν βέβαιο πως ο οίκτος είναι ένα φυσικό αίσθημα που, μεριμνώντας σε κάθε άτομο τη δόση της αγάπης προς τον εαυτό του, συμβάλλει στη διασφάλιση της διατήρησης του είδους στο σύνολό του. Αυτός είναι που χωρίς τη σκέψη μας οδηγεί να βοηθήσουμε αυτούς που βλέπουμε να υποφέρουν: Είναι αυτός που στον άνθρωπο της φύσης έχει τη θέση των νοίμων, των ήλων και της αγεχής, με το πλεονέκτημα όμως πως κανείς δεν μπαίνει στον πειρασμό να παρακοιήσει τη γλυκύα φωνή του: Αυτός θα εμποδίσει κάθε ρωμαλέο πρωτόγονο να πάγει από ένα αδύναμο παιδί, ή από έναν ασθενικό γέρο την ισοφία που με δυσκολία απέκτησε, αν ελπίσει πως μπορεί να βρει αλλού τη δική του. Αυτός, στη θέση του θαυμασίου αποσπόμενου μελετημένης δικαισύνης *Μην κάνεις στον άλλο ό,τι δε θέλεις να σου κάνουν*, εμπνέει σε όλους τους ανθρώπους το άλλο απόφθεγμα φυσικής καλοσύνης, λιγότερο τέλειο μα ίσως πιο χρήσιμο από το προηγούμενο: *Δοσέμπε τον εαυτό σου με όση μπορείς λιγότερη ζημία για τον πλησίον σου*. Με λίγα λόγια, πρέπει σ' αυτό το φυσικό αίσθημα και όχι σε οποιά επιχειρήματα να αναζητήσουμε την αιτία της αυτοστροφής που κάθε άνθρωπος θα ένιωθε για την κακή πράξη, ακόμη και ανεξάρτητα από τις αγχές της αγωγής. Αν και ο Σωκράτης και τα πνεύματα της δικής του σειράς πίστευαν ότι η αρετή αποκόπτεται μέσα από το λόγο, το ανθρώπινο γένος δε θα υπήρχε προ πολλού, αν η διατήρησή του εξαρτιόταν μόνο από τους συλλογισμούς αυτών που το αποτρέφουν.

Με τόσο άτονα πόθη και ένα τόσο σωτήριο φρένο, οι άνθρωποι, περισσότερο αγχωτοί παρά κακοί, και προοέχοντας πιο πολύ να προστατευτούν από το κακό που θα μπορούσαν να πάθουν παρά θέλοντας να κάνουν κακό σε άλλον, δεν έμπλεκαν σε πολύ επικίνδυνες καταστάσεις. Καθώς δεν είχαν κανενός είδους δοσοληψίες μεταξύ τους, και δε γνώριζαν συντεώς ούτε τη ματαιοδοξία, ούτε την υπόληψη, ούτε την

νομική (Πλούτεντοφ) έβγυθιαν ότι η λογική είναι μόνη της αρκετά δυνατή για να θριαμβεύει πάνω στα πόθη, ακόμη και στη φυσική κατόστηση. Ο Ρουσό, ο οποίος πιστεύει -αρκος και ο Ντιντερό- στη δύναμη του πάθους, απορρίπτει αυτή τη δυσνομημένη στην θεολογία, και ταυτόχρονα βιάζεται την ηθική ζωή πάνω σε μια αγγί που του φαίνεται πιο δημοκρατική. Στην πραγματικότητα, δε θα είχε, όπως ο Ντεκάρτ, ότι είναι το πιο κοινό πράγμα στον κόσμο, αλλά ότι ο άνθρωπος είναι, σε παρανομία κλίμακα, ένα ευαίσθητο ον. Πάνω σ' αυτή την ευαίσθητο βιάζει την ηθική ζωή. Η εμφάνιση όμως της λογικής τον εμπλουτίζει με τη σκέψη της και αναπτύσσει τις κοινωνικές αρετές.

Είτε η εκφορά του φιλόδοξου που επιχειρηματολογεί είναι εμφανιζόμενη από τον Ντιντερό, είτε όχι, ο Ρουσό μετανιώνει για κάποιες ακρότητες που παρανοιάζονται σ' αυτό το κομμάτι.

1. Κατά Μαρτίλιον Ευαγγέλιον, 7-12. Κατά Λουκά Ευαγγέλιον, 6-31.

επειδή δεν του ανήκε, όσο γιατί του ήταν άχρηστη και δεν μπορούσε να την αγοράσει, χωρίς να εκτεθεί σε μια πολύ σφοδρή μάχη με την οικογένεια που την κατοικούσε.

Οι πρώτες εξελίξεις στον συναισθηματικό τομέα υπήρξαν το έτα- κώλοθο της νέας κατάστασης που συγκέντρωσε σε μια κοινή κατοικία τους άντρες και τις γυναίκες, τους γονείς και τα παιδιά. Η συνεχής συμβίωση γέννησε τα πιο τρυφερά συναισθήματα που γνώρισαν ποτέ οι άνθρωποι: Τη συγγενική αγάπη και τη γονική αγάπη. Κάθε οικογένεια έγινε μια μεγάλη κοινωνία τόσο πιο ενωμένη όσο η αμοιβαία αφοσίωση και η ελευθερία ήταν οι μόνοι δεσμοί. Και τότε ήταν που δημιουργήθηκε η πρώτη διαφορά στον τρόπο ζωής των δύο φύλων, ο οποίος μέχρι τότε ήταν ίδιος. Οι γυναίκες έμειναν στο σπίτι και συ- νήθισαν να φτιάχνει την καλύβα και τα παιδιά, ενώ ο άντρας πήγαινε σε ανεξήγητη τρενογής. Επίσης, τα δύο φύλα άρχισαν να χάνουν κάτι από την αγριότητα και από το σερβίς τους μ' αυτή την κάπως πιο μαλακή ζωή. Όμως, αν και ο καθένας χωριστά έγινε λιγότερο ικανός να αντιμετωπίζει τα άγρια θηρία, σε αντιστάθμισμα, τους ήταν πιο εύ- κολο να συνδέονται και να τους αντιστέκονται από κοινού.

Κάτω από αυτές τις νέες συνθήκες, με μια ζωή απλή και μοναχική, με πολύ περιορισμένες ανάγκες, και με τα εργαλεία που είχαν εφευρεθεί για να τις εξυπηρετούν, οι άνθρωποι, έχοντας στη διάθεσή τους πάρα πολύ ελεύθερο χρόνο, τον χρησιμοποιούσαν για να προσφέρουν στον εαυτό τους πολλών ειδών ανέσεις άγνωστες στους πατεράδες τους. Και τούτος εδώ υπήρξε ο πρώτος ξυγός που έβγαλαν στον εαυτό τους δίχως να το αντιληφθούν, και η πρώτη πηγή που δεινών στον προετοιμα- σάν για τους αιτολόγους τους. Γιατί πέρα από το ότι συνέχισαν έτσι να κάνουν νόθο το σώμα και το πνεύμα τους, επειδή οι ανέσεις αυ- τές είχαν χάσει, λόγω συνήθειας, όλη τους τη χάρη και ταυτόχρονα κατέστησαν αληθινές ανάγκες, η στέγηση τους έγινε πολύ πιο σκληρή απ' ό,τι ήταν ευχάριστη η κατοχή τους, και ήταν κανείς δυστυχισμένος απ' τις έχανε, δίχως να είναι ευτυχισμένος όταν τις είχε.

Εδώ διακρίνεται κανείς λίγο καλύτερα το πώς θεοπίζεται η χρήση της ομιλίας ή πώς τελειοποιείται ανεπαίσθητα μέσα σε κάθε οικονέ- νεια, και μπορούμε ακόμα να εικάσουμε με ποιο τρόπο διάφορες ιδι- αίτητες αυτές μαθούσαν να επεκτείνονταν τη γλώσσα και να επιταχύν-

1. Σε όλη την ανάπτυξη που ακολουθεί, η ζωή των ανθρώπων ξεχωρίζεται με τα πιο φιλικά χρώματα. Είναι στ' αλήθεια η χειρότερη εποχή. Υπάρχει πρόοδος σε σχέση με τον μοναχικό άγριο. Αλλά αυτή η πρόοδος επιτελείται ήδη εν στήθεα μια κατάσταση 2. Ίσχυ που αναπτύχθηκε συχνά από τους αρχαίους μορφοποιήτες, τους επικουρούς και τους οικισμούς.

νουν την πρόοδο της, κάνοντας την πιο απαραίτητη. Μεγάλες πλημ- μύδες ή ομοιομορφίες περιελάμβαναν με νερά ή γρήγορους κατοικημένες πε- ριοχές. Ίσως ανακαταδείξεις απεύθυναν και απέκοιχαν μέχρι της ηρείου οχηματίστας ηρού. Ενοείται πως ανάμεσα σε ανθρώπους που έτσι βρέθηκαν πιο κοντά και ήταν υποχρεωμένοι να ζήσουν μαζί¹, πρέπει να δημιουργήθηκε ένα κοινό ιδίωμα ευκολότερα απ' ό,τι ανά- μεσα σ' αυτούς που περιλάμβαναν ελεύθερα μέσα στα δάση της ηρείου κώας. Είναι έτσι πολύ πιθανό πως μετά από τις προ- ρές τους αιώσεις νεοεισβολής, οι ηρούτες μας μετέφεραν τη χη- ση της ομιλίας. Και είναι τουλάχιστον πολύ αληθοφανές το ότι η κοι- νωνία και οι γλώσσες γεννήθηκαν και τελειοποιήθηκαν στα ηρού, πριν γίνουν γνωστές στην ήπειρο.

Τα πάντα αρχίζουν να αλλάζουν όλη. Οι άνθρωποι που μέχρι τό- ρα περιλάμβαναν στα δάση, έχοντας αποκτήσει πιο μόνιμο τόπο δια- μωνής, οργάνωτά πλησιάζουν ο ένας τον άλλον, ενώνονται σε διάφο- ρες ομάδες και τελικά οχηματίζονται, σε κάθε τόπο, ένα ιδιαιτερό έθνος, ενωμένο με ήθη και χαρακτήρες, όχι από κανονισμούς και νόμους, αλ- λά από τον ίδιο τον τρόπο ζωής και διατροφής και από την κοινή επί- δαση του κλίματος. Μια μόνιμη γειτνίαση δεν αποκλείεται στο τέλος να δημιουργήσει κάποιους δεσμούς ανάμεσα στις οικογένειες. Νέοι διαφορετικοί φύλοι κατοικούν σε γειτονικές καλύβες. Η παροδοσιακή σχέση που η φύση επιτάσσει φέγει γρήγορα μιαν άλλη, όχι λιγότερο ευχάριστη και πιο σταθερή λόγω της συναναστροφής. Αποκτούν τη συνήθεια να παρατηρούν διάφορα πράγματα και να κάνουν συγκρι- σεις, αποκτούν οργάνωτά ιδέες αέρας και ομορφιάς, οι οποίες δημι- ουγούν αισθήματα προτίμησης. Με το να βλέπονται συχνά, δεν αντέ- χουν πια να μη βλέπονται. Ένα συναισθημα γλυκό και τρυφερό υπεισέρχεται στην ψυχή, και στην παραμυθία εναντίον μεταβάλλεται σε παράφορο πάθος. Η ζήλια ξυπνάει μαζί με τον έρωτα. Η διχόνοια θριαμβεύει και στο πιο τρυφερό πάθος θυσιάζεται ανθρώπινο αίμα².

1. Εμφυλές εξέλιξη, η οποία επιτελείται ως ένα βαθμό τη συγκάλυψη των ανεπαρκειών που υπονομιμασσαν παρὰ τὰν. Οι άνθρωποι θα γίνονταν κοινωνικοί εκεί όπου κά- ποιες φυσικές συμπτώσεις θα τους είχαν υποχρεώσει να ζήσουν μαζί. Αλλά είναι πε- ριέγγο που ο Ρουσό καταφέρει σ' αυτή την υπόθεση, μόνο αφού έχει περιγράψει τις πρώτες μόνιμες εγκαταστάσεις. Το πρόβλημα της κατοικίας της γλώσσας, το οποίο στο πρώτο μέρος έμοιαζε άλυτο χωρίς την προσηγορία στη Θεία Πρώτοια, γίνεται τώρα πιο εύκολο. Το δίδαγμα που τίθεται στη σελίδα 98 φαίνεται πως ξεγύσθηκε.
2. Επίδραση του Μοντεσκιέ.
3. Διαδικασία άσκηση. Το πιο ήπιο συναισθημα, όταν γίνεται πιο έντονο, καταλήγει στο αντίθετό του, μια οργιστική οργή.

Στο μέτρο που οι ιδέες και τα συναισθήματα πληθαίνουν, που το πνεύμα και η ψυχή ασκούνται, το ανθρώπινο γένος εξοικονομεί να εξημερώνεται, οι δεσμοί επεκτείνονται και τα δεσμά στενεύουν. Συνήθισαν να μαζεύονται μπρος στις καλές γνήσους γνύσους και της οχλούς. Το τραγούδι και ο χορός, γνήσια παιδιά του έρωτα και της οχλούς, έγιναν η διασκέδαση ή μάλλον η απασχόληση των αγρόχων και ομαδοποιημένων ανδρών και γυναικών. Ο καθένας άρχισε να κοιτάζει τους άλλους και να θέλει να τον κοιτάζουν, και η δημόσια εκτίμηση απέκτησε τιμή. Αυτός που τραγουδούσε ή χορεύε καλύτερα, ο πιο όμορφος, ο πιο επιδέξιος ή ο πιο εύχαριτος έχασε της μεγαλύτερης εκτίμησης, και ήταν τούτο εδώ το πρώτο βήμα προς την ανισότητα, και ταυτόχρονα προς τα πίσω: Από τούτες τις πρώτες προτιμήσεις γεννήθηκαν, από τη μια, η ματαιοδοξία και η περιφρόνηση, και από την άλλη, η ντροπή και ο φόβος. Και η ξύμηση που προκλήθηκε από τα νέα αυτά προόδια έδωσε τελικά συνθέσεις που αποδείχθηκαν μοιραίες για την ευτυχία και την αβυσσότητα του ανθρώπου.

Αμέσως μόλις οι άνθρωποι άρχισαν να αλληλοεκτιμούνται και η ιδέα της εκτίμησης σχηματίστηκε στο μυαλό τους, καθένας πίστευε πως έχει δικαίωμα σ' αυτήν, και ήταν πια αδύνατο η παράλειψη της από κάποιον να μην έχει συνέπειες. Από εδώ βγήκαν τα πρώτα καθήκοντα της ευγένειας, ακόμα και ανάμεσα στους άγριους, και κάθε εκούσια παρόρρηση έγινε παρόρρηση, γιατί μαζί με το κακό που ερχόταν από την ύβρη, ο παρόρρητος ένωσε και την περιφρόνηση προς το άτομό του, που συχνά ήταν πιο ανυπόφορη από το ίδιο το κακό. Και έτσι με το να τιμωρεί ο καθένας την περιφρόνηση που του έδειχναν ανάλογα με την ιδέα που είχε για τον εαυτό του, η εκδίκηση έγινε φοβερή, και οι άνθρωποι σκληροί και αιμοχαρείς. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο είχε φτάσει το μεγαλύτερο μέρος των άγριων λαών που γνωρίζουμε. Και επειδή δε διαχωρίσαμε τις έννοιες όσο έπρεπε, και δεν προσέξαμε πόσο μακριά ήδη βολοκονταν αυτοί οι λαοί από την πρωταρχική φυσική κατάσταση του ανθρώπου, πολλοί έσπευσαν να βγάλουν το συμπέρασμα πως οι άνθρωποι είναι από τη φύση τους σκληροί και πως έχουν ανάγκη από καλλιεργεία για να ημερωθούν, ενώ, αντίθετα, τίποτα δεν είναι τόσο ήμερο όσο αυτοί στην πρωτόγονη κατάσταση, όπου τοποθετημένοι από τη φύση σε ίση απόσταση από τη βλακεία των ζώων και από τα φώτα των πολιτισμένων ανθρώπων, και περιολιγμένοι, τόσο από το ενοχτικό όσο και από τη νόση, να προφύλασσονται από το κακό που τους απειλεί, συγκατατίθενται λόγω του

1. Εδώ σφραγίζεται κατά του Χοίρης.

φυσικού οίκτου, από το να κάνουν οι ίδιοι κακό σε άλλον, αφού τίποτα δεν τους σφραγίζει σε κάτι τέτοιο, ακόμα και αν έχουν υποστεί κακό. Γιατί, σύμφωνα με το αξίωμα του σοφού Λοκ: Δεν μπορεί να υπάξει *αδίκια εκεί που δεν υπάξει ιδιοκτησία*.

Πρέπει όμως να παρατηρήσουμε πως η κοινωνία στο ξεκίνημά της και οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, που είχαν ήδη διαμορφωθεί, απαιτούσαν απ' αυτούς ιδιότητες διαφορετικές από εκείνες που είχαν ως πρωτόγονοι. Πως, με το να αρχίζουν να μπαίνουν κανόνες στις ανθρώπινες πράξεις, και με το να γίνεται καθένας, πριν από τους νόμους, τιμωρός για παρόρρητες που δέχτηκε, η καλοσύνη που ταίριαζε στη γνήσια φυσική κατάσταση δεν ταίριαζε πια στην κοινωνία που ξεκινούσε. Πως οι τιμωρίες έπρεπε να γίνονται αυστηρότερες όσο οι ευκαίριες παρόρρητες γίνονταν πιο συχνές, και πως ο φόβος της εκδίκησης αντικαθιστούσε το φόβο των νόμων. Έτσι, αν και οι άνθρωποι έγιναν λιγότερο ανεκτικοί, και ο φυσικός οίκτος υπέστη ήδη κάποια αλλοίωση, η περίοδος αυτή της ανάπτυξης των ανθρώπινων ικανοτήτων, σε ίση απόσταση από την ατάθεια της πρωτόγονης κατάστασης και από την εκρηκτική δραστηριότητα της φιλονικίας μας, πρέπει να ήταν η πιο ευτυχισμένη και η πιο μακροχρόνια εποχή. Όσο το σκεπτόμαστε τόσο βολοκονουμε πως η κατάσταση αυτή προσφερόταν λιγότερο για επαναστάσεις, πως ήταν η καλύτερη για τον άνθρωπο (XVI), και πως ο άνθρωπος πρέπει να βγήκε από αυτή μόνο από κάποια μοιραία σύμπτωση, που για το κοινό καλό δεν έπρεπε να είχε ποτέ συμβεί. Το παρόρρητο των αγρίων, που όλους σχεδόν τους βρήκαμε σε ένα τέτοιο σημείο, φαίνεται να ενισχύει την άποψη ότι το ανθρώπινο γένος ήταν φυλαγμένο για να μείνει εκεί για πάντα, ότι αυτή η κατάσταση είναι η πραγματική νεότητα της κοινωνίας, και ότι όλες οι παρόρρητες που ακολουθήσαν υπήρξαν, εκ πρώτης όψεως, ισόρροπα βήματα προς την τελειοποίηση του ατόμου, στην πραγματικότητα, όμως, προς την εξασθένηση του είδους.

1. Στα γαλλικά «*chaine*» με τη λατινική έννοια της αλυσίδας, της προαπάληξης που σφραγίζει ενσυνείδητο τον άλλον. Και εδώ εμφανίζεται ο σημειολογικός γόλος που είναι έη η ιδιοκτησία στην ιστορία του ανθρώπου. Βλ. Locke, *Essay sur l'entendement humain*, IV, 3, 18.

2. Σημαντικότερη δήλωση. Είναι λοιπόν λάθος πως ο άνθρωπος ήταν πιο ευτυχισμένος στη φυσική κατάσταση. Είναι η κοινωνία στη γένεση της που παροτρύνει κατά το μέγιστο στη χρήση εποχής. Είναι αλήθεια πως ο Ρουσό αγρότης αρλόπολε τη θέση του: «Η βουλή του αγρότη, ότι η φύση έκανε τον άνθρωπο ευτυχισμένο και καλό, αλλά ότι η κοινωνία τον διαφθείρει και τον κάνει δυστυχισμένο» (*Dialogues III, Pléiade*, σελ. 934). Ο Ρουσό είναι λοιπόν ο πρώτος υπερίσχυς των κατευθυντικών ανατομοτήσεων, τις οποίες υπέστη η θεωρία του.

moral), προτιμούν τις συγχωρίες από το άσμα και τους θορυβώδεις ήχους μιάς δυνατής φωνής ή μιάς μεγάλης χορωδίας από τους συγκινητικούς ήχους μιάς φωνής άβρης και πεπιναθούς.

Όλη αυτή η ιστορική αναδρομή στηρίζεται σε γεγονότα και πράξεις, όπως μπορεί να δει κανείς, συμπεράσματα διαιτηρικά αντίθετα με το σύστημα του κ. Ραυμά. Άς προσπαθήσουμε τώρα να μιλήσουμε στην ουσία των πραγμάτων και, γιὰ να αποφύγουμε τις σοφιστείες γύρω από τις ιδιότητες τους, ας τὰ εξετάσουμε όσο είναι δυνατόν ως προς τὴν φύση τους. Άς δώσουμε αὖ ἔναν ὁποιοδήποτε ἦχο καὶ στὴν σύγκληση τῶν ἁρμονικῶν του τὸ πὸς εὐδρέστερο ἀποτελεσμα. Άς φανταστούμε μιὰ διαδοχὴ ἀπὸ συγχωρίες ὅσο πὸ ἀπλή καὶ πὸ ἁρμονικὴ ἢ ὅσο πὸ σκληρὴ καὶ ἀγότερο φυσικὴ γίνεται. Τί μπορεί νὰ προκύψει ἀπ' ὅλα αὐτὰ ἂν ὄχι μιὰ αἰσθησι-θαρὰ σωματικὴ (physique) καὶ ἡ εὐχάριστη ἢ δυσάρεστη ἐντύπωση πὸν προκαλεῖ στὸ ὄργανο τῆς ἀκοῆς ἡ σύγκληση ἢ ἡ δυσαρμονία τῶν ταλαντώσεων τοῦ ἡχητικοῦ σώματος; Ποιὰ σχέση μπορεί νὰ ἀντιληφθεῖ ὁ Λόγος μεταξὺ τῶν μὲν περισσότερων ἢ λιγότερο σύμφωνων ταλαντώσεων καὶ τῶν δὲ συναισθημάτων τῆς ψυχῆς, πὸν ἐναλλασσόμενες τὴν στρώχουν κατὰ τὴν βούληση τοῦ συνθέτη στὴς πὸ ἐνάντιες παραφορὲς τοῦ πάθους; Ἐκτὸς τῶν περιπτώσεων πὸν θίγουν ἅμεσα τὴν συντήρησή μας, αἰτίες καθαρὰ σωματικῆς (physiques) δὲν μπορούν νὰ μιάς συγκινήσουν ποτὲ σὲ τέτοιο βαθμὸ. Ὅσες ἀποχωρήσεις καὶ συνδυασμοὺς κι ἂν δώσετε στὰ χρώματα, ἀκόμα καὶ ὁ ἱκανότερος ζωγράφος ποτὲ δὲν θὰ μπόρεσει νὰ τὰ διευθετήσει κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ προκαλέσει αἶκτο (pitie) ἢ θυμὸ. Ἄν θελεῖ νὰ διευθετῇ τὰ πάθη μας, ας χρησιμοποιοῖ τὰ ἴδια αὐτὰ χρώματα, γιὰ νὰ μιάς ἀπεικονίσει ἠθικῆς συνέπειες μέσῳ τοῦ σχεδίου. Άς μιάς ζωγραφίσει τὸν πολυμήχανο Ὀδυσσεά κομίζοντα τὸ βραβεῖο τῆς ἀνδρείας ἐνάντια στὸν ἀτρόμητο Αἴαντα· ας ζωγραφίσει τὸν δύστυχο Πρίαμο γονυπετὴ στὰ πόδια τοῦ φονιά τοῦ γιου του· ας μιάς ἐκθέσει τὸν ἀποκαρτετισμὸ τῆς Ἀνδρομάχης καὶ τοῦ Ἑκτορα, καὶ τὴς τρυφερῆς θωπείας τοῦ ἥρωα στὸν μικρὸ Ἀστυάνακτα, καὶ τὸν τρόπο τοῦ νηπίου στὴν θέα [342] τοῦ τρομακτικοῦ Λο-

φίου πὸν κυματίζει στὸ κεφάλι τοῦ Ἑκτορα, τὸν κλαυθίγχο πὸν τὸ παρὸν καὶ ἡ προαἰσθησι τῆς τῶν μελλουμένων ἀποσποῦν ἀπὸ τὴν πὸ ἀγνή σύζυγο καὶ τὴν πὸ δυστυχισμένη μητέρα. Ἰδοὺ θέματα συγκινητικὰ, μὲ τὴν βοήθεια τῶν ὁποίων τὰ χρώματα τοῦ ζωγράφου θὰ διευθετοῦν μέσα μας τὸ ἐνδιαφέρον, τὸν αἶκτο, τὸν τρόπο καὶ ὅλες τὴς κινήσεις τῶν ὁποίων εἶναι ἐπιδεκτικὴ ἡ ψυχὴ. Χωρὶς αὐτὰ, ὅσο κι ἂν ὁ πὸ σοφὸς φυσικὸς πραγματευθεῖ μὲ σοφία τὴν δύναμη τῶν χρωμάτων, ἔπειτα τὴς ἀλλοιώσεις τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς καὶ τὰ ἐρεθίσματα τοῦ ὀπτικοῦ νεύρου, ὅσο κι ἂν μεταφέρει, δυνάμει γυνῶν καὶ διαθλάσεων, τὴς ὀπτικῆς ἀκτίνες στὸν ἐγκέφαλο, ποτὲ δὲν θὰ μεταφέρει μέχρι τὴν καρδιὰ τὴν ἐντύπωση πὸν προκαλοῦν. Ἰδοὺ τὸ σημείο ὅπου σταματᾷ ὁ φυσικὸς. Στὸν ζωγράφον μένει νὰ κάνει τὰ ὑπόλοιπα, καὶ στὸν φιλόσοφο νὰ τὰ ἐξηγήσει.

Τὸ ἴδιο καὶ στὴν μουσικὴ, ἀπατάται ὁποῖος θεωρεῖ πρωταρχικὴ αἰτία τὴν ἁρμονία καὶ τοὺς ἦχους, πὸν δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητά παρὰ τὰ ἐργαλεῖα τῆς μελωδίας. Ὅχι ὅτι ἡ μελωδία ἔχει, μὲ τὴν σερά τῆς, αὐτὴ τὴν αἰτία μέσα τῆς, ἀλλὰ τὴν ἀνταῖ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς συνέπειας τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ εἰκόνα, τουτέστιν τὴν κραυγὴ τῆς φύσης, τὸν ἐκφραστικὸ τονισμὸ, τὸν ἀρθισμό, τὸ μέτρο καὶ τὸν περριμαθὴ καὶ διάπυρο τόνο πὸν ἡ διέγερση τῆς ψυχῆς δίνει στὴν ἀνθρώπινη φωνή.

Αὐτὴ ἡ τόσο προφανὴς καὶ ἀπλή ἀναλογία ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς μίμησης καὶ τοῦ αἰσθηματος εἶναι ὁλόκληρη στὴν μελωδία, ἔνω ἡ ἁρμονία δὲν μπορεί σὲ αὐτὸ νὰ συνδράμει παρὰ μὲ τὸ νὰ καθιστὰ τὰ αἰσθήματα πὸς εὐχάριστα, ἅρα καὶ πὸς ἐνδιαφέροντα, ἡ μὲ τὸ νὰ προσθέτει περισσότερο ἢ λιγότερο θόρυβο, ἢ μὲ τὸ νὰ ἐνισχύει τὴν ἔκφραση τοῦ ὅσματος. Πρὸ πάντων σὲ αὐτὰ συνίσταται ἡ χρησιμότητα τῆς ἁρμονίας στὴν μιμητικὴ μουσικὴ. Διότι θὰ ἀποτελούσε μέγα σφάλμα νὰ θεωρηθεῖ κανείς ὅτι, μολονότι ἡ ἁρμονία δὲν ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τῆς μίμησης, δὲν ἔχει θέση σὲ αὐτήν. Κάθε ἄλλο· ἡ χρησιμότητά τῆς εἶναι νὰ στηρίζει τὴν μελωδία, νὰ καθορίζει τὴν μεταστροφή μὲ τὴν μέγιστη δυνατὴ ἀκριβεία, νὰ καθιστὰ τὸ αἰσθημὰ τῆς πάντοτε παρὸν, νὰ ἐνισχύει ἢ νὰ ἐξασθενεῖ τοὺς ἦχους

μέ διαστήματα περισσότερο ή λιγότερο αισθαντικά, να τονίζει καλὰ τὸ μέτρο καὶ τὸν ρυθμὸ καί, τέλος, νὰ μᾶς εὐαισθητοποιεῖ σὲ ἐκεῖνο τὸ piano-forte ποὺ εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς μελωδίας ὅπως καὶ τοῦ ἐκφερόμενου λόγου ποὺ ἡ ἴδια μιμεῖται. Καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο εἶναι ποὺ ἡ ἄρμονία ἐπιστρέφει ἐν μέρει στὴν μουσικὴ ὅ, τι τῆς ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἐνέργειά της μέσα ἀπὸ τὸν ἀποκλεισμὸ ἐνὸς πλήθους ἀνώμαλων διαστημάτων. Ἄν ὅμως ὁ μουσικὸς δὲν σκέφτεται παρὰ μόνο τὴν ἄρμονία του, ἀν παραμελᾷ τὴν οὐσιώδη φωνή, ποὺ εἶναι τὸ ἄσμα, κυνηγώντας τὸ [ἄρμονικὸ] παραγέμισμα καὶ τῆς [343] συχορδίας, θὰ κάνει πολὺ θόρυβο μὲ λίγο ἀποτελεσμα, καὶ ἡ μουσικὴ του, μὲ τὴν ζαλάδα ποὺ προκαλεῖ, περισσότερο θὰ προσξενεῖ πόνο στὸ κεφάλι παρὰ θὰ χαρίξει συγκίνηση στὴν καρδιά.

Ἄς μὴ νομίσουμε λοιπὸν ὅτι μὲ ἀναλονίες καὶ μὲ ἀριθμούς, θὰ μᾶς ἐξηγηθεῖ ποτὲ ἡ ἐπιρροία ποὺ ἔχει ἡ μουσικὴ στὰ πάθη μας. Ὅλές αὐτές οἱ ἐξηγήσεις δὲν εἶναι παρὰ ἀσυμμετρίαις ποὺ μόνο δυσπιστία προκαλοῦν, ἀφοῦ ἡ ἐμπειρία τῆς διαμεύει συνεχῶς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ κανενὸς εἰδους σύμβουλός τους μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Ἡ ἀρχὴ καὶ οἱ κανόνες δὲν εἶναι παρὰ τὸ ὕψος τῆς τέχνης. Χρειάζεται μὴ πὸ ἐκλεπτυσμένη μεταφυσικὴ γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ μεγάλες τῆς ἐμπειρίας.

Μετάφραση Μάρκου Τσέτου

Ἡ κατάσταση πολέμου⁵

[OC 3, 601] Ἀλλὰ καὶ ἀλήθεια νὰ ᾔταν ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπεριόριστη κι ἀόραστη ὄρεξη νὰ ἔχουν εἶναι ἀνεπτυγμένη σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τόσο ὅσο ὑποθέτει ὁ σοφιστὴς μας, πάλι δὲν θὰ προκαλοῦσε τὴν κατάσταση παγκόσμιου πολέμου καθενὸς ἐναντίον ὅλων, τὴν ἀπορρόπηση εἰκόνα τῆς ὁποίας τολμᾷ νὰ περιγράψει ὁ Χόμπς. Ἡ ἀκαλίνωτη αὐτὴ ἐπιθυμία κτήσεως τῶν πάντων εἶναι ἀσυμβατὴ μὲ τὴν ἐπιθυμία ἀφαισιμοῦ ὅλων τῶν ὁμοίων μας· ὁ δὲ νικητὴς, ποὺ θὰ εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ μείνει μόνος στὸν κόσμου ἀφοῦ θὰ εἶχε σκοτώσει τοὺς πάντες, δὲν θὰ ἀπολαμβάνε τίποτε, ἐπειδὴ ἀκριβῶς θὰ τὰ εἶχε ὅλα. Τὰ ἴδια τὰ πλοῦτη, σὲ τί ὠφελοῦν, ἀν ὅχι στὸ νὰ μεταβιβάζονται; Σὲ τί θὰ τοῦ χρησίμευε ἡ κατοχὴ ὁλόκληρου τοῦ σύμπαντος, ἀν ᾔταν ὁ μόνος τοῦ κάτοικος; Τί; Τὸ στομάχι του θὰ φάει ὅλους τοὺς καρποὺς τῆς γῆς; Ποιὸς θὰ συγκεντρώσει γι' αὐτὸν ὅ, τι παράγει τὸ κάθε κλίμα, ποιὸς θὰ εἶναι μάρτυρας τῆς αὐτοκρατορίας του στὴς ἀπέραντες ἐρημιές ποὺ δὲν θὰ κατοικεῖ; Τί θὰ κάμει μὲ τοὺς θησαυροὺς του, ποιὸς θὰ καταναλώσει τὰ ἐδώδιμά του, ἐνώπιον τίνος θὰ ἐπιδείξει τὴν ἐξουσία του; Κατὰλαβα. Ἀντὶ νὰ σφάζει τοὺς πάντες, θὰ τοὺς ἀνυποδέσσει ὅλους, γιὰ νὰ ἔχει ἔστω δούλους. Τότε ὅμως τὸ ζήτημα ἀλλάζει πλήρως· καὶ ἀφοῦ δὲν τίθεται πλεόν θέμα καταστροφῆς, ἡ κατάσταση πολέμου πύει νὰ ὑπάρχει. Ὁ ἀναγνώστης αἶς ἐπείκει ἐδῶ τῆς κρίσεως, Δὲν θὰ ἀπομονώσω νὰ πρᾶγματοθετῶ αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως ἐιρηνικὸς καὶ φοβισμένος, ἡ πρῶτη του κίνηση, ὅταν προκύπτει ἕνας κίνδυνος, εἶναι ἡ φυγὴ· μόνον ἡ συνθήκη καὶ ἡ πείρα τὸν κάμνουν μάχημο. Μέσα στὴν φυ-